

SSAD

Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi

ISSN 2587-2621

Volume 7 Issue 1, March 2022

sisaddergi@gmail.com

Makale Türü/Article Type: Araştırma/Research

Makale Gönderim Tarihi/Received Date: 16.11.2022

Makale Kabul Tarihi/Accepted Date: 13.01.2023

DOI: 10.30692/sisad.1205415

XVI. YÜZYILDAN GÜNÜMÜZE TOSYA ŞEHİRİ VE KIRSALINDA SU DEĞİRMENLERİ: TESPİT, SÜREÇ VE DEĞİŞİM*

XVI. Watermills in Tosya City and Countryside from the Century to the Present: Identification, Process and Change

İlker YİĞİT

Doç. Dr.

Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi

Fen Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü

ORCID ID: 0000-0002-1473-3438

iyigithg@gmail.com

Ziya Çağrı YAZGAN

Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya Bölümü Doktora Öğrencisi

ORCID ID: 0000-0002-9331-5428

ziyayazgan0606@gmail.com

Atıf/Citation: İlker Yiğit & Ziya Çağrı Yazgan (2023), “XVI. Yüzyıldan Günümüze Tosya Şehri ve Kırsalında Su Değirmenleri: Tespit, Süreç ve Değişim”, *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.7, S.1 Mart 2023, s. 71-95.

Öz: Geleneksel tarım toplumları için hayati öneme sahip su değirmenleri bugün Anadolu'nun çoğu yerinde beşeri faktörler ve doğal süreçlerin etkisiyle atıl ve harap bir vaziyettedir. Ancak su değirmenleri mimari yapısı, teknolojisi ve sosyo-ekonomik hayata etkisi itibarıyla kadim bir geleneğin ürünüdür. Dolayısıyla su değirmenleri sahip olduğu mimari, teknolojik, mühendislik, coğrafi, kültürel vb. değerleri göz önüne alındığında farklı disiplinlerce, çeşitli yönleriyle incelenmesi gerekir. Eldeki çalışmada coğrafi perspektifle Tosya'da bulunan su değirmenlerinin XVI. yüzyıldan günümüze kullanım şekilleri, mekânsal örüntüleri ve zaman içerisinde yaşadığı değişimleri ortaya koymak amaçlanmıştır. Çalışma için gerekli veri setleri Tahrir (1579) ve Temettuat (1845) defterlerinden temin edilmiştir. Yapılan incelemeler neticesinde Tosya'da XVI. yüzyıl içerisinde 49, XIX. yüzyıla gelindiğinde 36 değirmen mevcut olduğu bilgisine ulaşılmıştır. Günümüzde Tosya şehri ve kırsalında yapısal ve biçimsel özelliklerini koruyan fakat aktif olarak kullanılmayan toplamda üç su değirmeni bulunmaktadır. Tosya şehri ve çevresinde, teknolojik gelişmeler, kırsal nüfusun azalışı, ulaşım şartlarının iyileşmesi ve değişen iklim koşullarına bağlı olarak su

* Bu çalışma “TÜCAUM 2022 Uluslararası Coğrafya Sempozyumu (12-14 2022 Ankara)” aynı başlıkla sunulan bildiri metninin genişletilerek güncellenmiş halidir.

değirmenlerinin işlevini yitirdiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda araştırma sahasında bulunan su değirmenlerinin kültürel miras kapsamında değerlendirilip gerekli yapısal tadilat/tamiratın yapılması ve yeni bir işlev tanımlanması önem arz etmektedir. Ayrıca söz konusu unsurların gelecek nesillere aktarılabilmesi için sürdürülebilir ve bütüncül bir koruma stratejisi ile hareket edilmesinin bir zorunluluk olduğu değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tarihi Coğrafya, Tosya, Su Değirmenleri, Kültürel Miras, Turizm.

Abstract: Watermills, which are of vital importance for traditional agricultural societies, are in an idle and dilapidated condition in most parts of Anatolia due to human factors and natural processes. Considering the architectural, technological, engineering, geographical and cultural values of watermills, Watermills should be examined in various aspects by different disciplines. In the present study, the watermills in Tosya from a geographical perspective, in the XVI. In this study, it is aimed to reveal the usage patterns, spatial patterns and the changes experienced over time from the 19th century to the present. The data sets required for the study were obtained from the Tahrir (1579) and Temettuat (1845) notebooks. As a result of the investigations, XVI. In the century 49, XIX. By the 19th century, it was learned that there were 36 mills. Today, there are three watermills in the city and countryside of Tosya, which preserve their structural and formal characteristics but are not actively used. It is understood that watermills have lost their function in the city of Tosya and its surroundings due to technological developments, decrease in rural population, improvement of transportation conditions and changing climatic conditions.

Keywords: Historical Geography, Tosya, Watermills, Cultural Heritage, Tourism.

GİRİŞ

Kültürel miras olgusunun farklı disiplinler (tarih, coğrafya, sanat tarihi, mimarlık, kent planlaması, sosyoloji, hukuk vb.) tarafından ele alındığı, ilgi çeken bir alan olduğu görülmektedir. Farklı disiplinlere mensup araştırmacıların bu sahada kalem oynatmasının da bir sonucu olarak herkesin fikir birliği halinde olduğu tek bir tanımından söz etmek mümkün değildir. Fakat kültürel mirasla ilgili bir tanımlama yapmak gerekirse “İnsanın yaşadığı tüm zamanlar boyunca oluşturduğu, yapılı çevre ve doğal çevrenin sosyal-kültürel ve ekonomik ilişkiler bağlamında karşılıklı etkileşimiyle biçimlendiği, mekânsal karakteristik, işlevsel kimlik değerlerinin bir arada bulunduğu yeni sentezlerle zenginleşmiş, kendinden sonraki nesillere aktararak sürekliliğini sağlamış bilgi, inanç ve davranışlar bütünü ile bu bütünün parçası olan nesnelere” olarak ifade edilebilir. Yani sosyal-kültürel etkinliklerden, geleneksel ve endüstriyel üretim faaliyetlerine, yerel mimari ve sanatsal ürünlerden, tarihi topografya ve yerleşim desenine dek uzanan somut ve somut olmayan değerlerin biçimlendirdiği mekânsal ve işlevsel açıdan özgün kimliğe sahip unsurlar olarak görülebilir (Gümüşçü, 2018, 108; Karakul, 2007, 151-163; Karakul, 2011; Basat, 2013, 61-71; Özünel, 2011, 255-262).

Bu bağlamda su değirmenleri gerek farklı mekanlardaki toplumsal hafızada edindiği yer ve gerekse tarihi süreç içerisinde yerine getirdiği ekonomik, teknolojik ve toplumsal fonksiyonuyla dünya tarihine damga vurmuş önemli maddi kültür varlıkları arasında yer almaktadır. Ayrıca geleneksel toplumlar içerisinde su değirmenlerinin aktif olarak kullanıldığı dönemler, insanların bir araya geldiği ve sosyalleştiği alanlar olması nedeniyle toplumsal yaşama canlılık katan üretim merkezleri/mekanlarına da karşılık gelmektedir. Hatta bu mekanlar bazen bir şiire, atasözüne veya bir deyime konu olarak maddi olmayan kültürün oluşmasına da katkı sağlamıştır. Dolayısıyla su değirmenleri bahsi geçen fonksiyonları ve barındırdığı anlamları nedeniyle geçmişin günümüze ulaşan bir bakiyesi ve bir kültürel miras unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Eldeki bu çalışmada D. Hook (1999)’un bir tarihi coğrafya araştırmacısının yapacağı üç temel katkıdan biri olarak belirttiği “kültürel mirasın tespiti” meselesinden hareketle dünya tarihi için bir kilometre taşı mesabesindeki su değirmenlerinin durumunu Osmanlı’dan günümüze Tosya özelinde tespit, değişim ve süreç başlıklarıyla ele alınmıştır.

İlk kullanılmaya başlandığı günlerden beri insanlığa, tükettikleri ekmeğin hammaddesini veren değirmenler teknolojisinde, başından itibaren insan, hayvan, su, rüzgâr gücü ile başlayan muharrik kuvvet kullanımı; sanayi devrimiyle birlikte buhar, benzin ve elektrik enerjisine dönüşmüştür. (Bentley, 2015, s. 350-356). Ancak sanayi devriminde motorlu değirmenlerin kullanılmasından önceki süreçte en efektif olarak kullanılan değirmen türü su değirmenleri

olmuştur. Su gücü kullanılarak işletilen değirmen Anadolu'da Yeşilirmak'ın Kelkit kolu üzerinde (Strabon, 1933, s.33), M.Ö I. yüzyılda inşa edilmiştir (Landels, 2000, s. 12). Mithridates Krallığı dönemine ait olduğu bu değirmen yazılı kaynaklara göre bilinen ilk su değirmenidir (Kaçar vd., 2012, s. 31). İlk kuruluş tarihinden sonra su değirmenleri, özellikle Orta Çağ Avrupası'nda, Roma İmparatorluğu'nun son dönemlerinde yaygın bir şekilde kullanılmıştır (Basalla, 1998, s. 195). Domesday Book arşiv kaynakları üzerinden yapılmış araştırmalara göre İngiltere'de XI. yüzyılda 5624 değirmenin varlığı tespit edilmiştir. Bahsi geçen bu araştırmalardan anlaşıldığı üzere su değirmenleri, Avrupa'nın birçok yerinde yaygınlık gösteren bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır (Gimpel, 2005, s. 10).

İlkel kullanımlarının dışında sadece XVIII. yüzyılda filizlenen Sanayi Devrimi'nin temellerinin atılmasında rol oynaması, değirmenin dünya tarihi açısından önemini ortaya koymaktadır (Basalla, 1998, s. 198). Diğer taraftan değirmenler sosyal ağlar oluşturması bakımından da kurulduğu bölge halkını etkileşime sokan unsurlar olmuştur. Söz konusu yapılar konar-göçerlerin ve köylülerin uğrak mekânlarının başında gelmektedirler. Bu durumda ilgili unsurlar, dönemleri itibarıyla fonksiyonel çekim merkezleri ve sosyalleşme açısından cazibe merkezleri haline gelmişlerdir. Yine değirmen bulunmayan yerleşmelerden gelen insanların rahat ve düzenli bir şekilde yolculuk yapabilmeleri için düzenli bir yol sisteminin oluşturulmasıyla ekonomik canlılığın gelişmesinde rol oynadığı söylenebilir (Yörük, 2014, s. 639).

Değirmen kullanımının Türklerde Hun Devleti'ne kadar uzandığı bilinmektedir (Kaçar vd., 2012, s. 12). Türklerin değirmen kullanımına dair kanıtların izi ise tarihi kaynaklardan elde edilen bilgilere göre Uygur Devleti'ne kadar sürülebilmektedir. Bu konuda, Wang Yen-Te'nin ele aldığı Uygur Seyahatnamesi'nde "Chinling dağlarından çıkan nehir, başşehrin bütün çevresini dolaşır, tarlaları ve meyve bahçelerini sular ve değirmenlerini işletir" şeklindeki ifadeleri Türklerde değirmen kullanımına ve tarihine dair bilgileri ortaya koymaktadır (İzgi, 1989, s. 57).

Su değirmenleri, tarımsal ekonomiye bağlı sanayi öncesi toplumlarda olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu için de önemli bir yere sahipti. Çünkü söz konusu işletmeler, imparatorluk için hem gelir kalemi hem de tahılların işleyip un haline getirmesiyle halkın gıda ihtiyacını karşılayan oldukça önemli yapılar olmuştur (Yiğit ve Yazgan, 2021, s. 197). Dolayısıyla Osmanlı topraklarında bulunan su değirmenleri imparatorluğunun ihtiyacını karşılamak için gerekli coğrafi koşulların sağlandığı her sahada yayılma göstermiştir. Bu konudaki bilgileri gerek tahrir, temettuat vb. gibi vergiye tabi nüfusun kaydedildiği defterlerinden gerekse şerhiye sicilleri, seyahatnameler ve kanunnameler gibi Osmanlı döneminde tutulan diğer defterlerde görebilmek mümkündür (Başkutlu, 2022, s. 223-224).

Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı bölgelerinde değirmenlerin âsiyâb, âsiyâb-ı samakov, âsiyâb-ı bad, âsiyâb-ı kebe ve âsiyâb-ı esb gibi farklı şekillerde isimlendirildiği görülür. Farklı enerji kaynakları ile çeşitlilik arz eden değirmenler arasında en yaygın şekilde kullanılan değirmen türleri âsiyâb¹ (değirmen) olmuştur. Öğütme işleminin gerçekleştirildiği âsiyâblar dışında farklı amaçlara matuf kullanılan değirmen türleri kısaca şu şekildedir; koyun ve keçi yününün işlenmesinde kullanılan kebe değirmenleri, demirin işlenmesinde kullanılan samakov değirmenleri ve ağacın işlenmesinde kullanılan bıçkı değirmenleri. Bu bağlamda Osmanlı dönemi değirmenlerinin gıda maddelerinin işlenmesinin dışında farklı endüstri kollarında da işe koşulduğunu göstermektedir (Emecen, 1989, s. 214).

Su değirmenleri teknik özellikleri, dönemlik işletim şekilleri ve işlevleri bakımından farklılık gösterebilmektedir. Bu bağlamda ilgili dönem içerisinde faaliyet gösteren değirmenleri teknik

¹ "Âsiyâb" iki kelimededen "asya" ve "ab" kelimelerinden teşkil olunmuştur. Fars dilinde "Asya" değirmen ve "ab" su anlamlarına gelmektedir. Bu durumda "Âsyâb" kelimesi "su değirmeni" anlamını ifade etmektedir (Özcan, 2014, s. 72).

özelliklerine bakımından dikey ve yatay² çarklı olmak üzere temelde ikiye ayrılmaktadır ve Osmanlı coğrafyasında her iki teknik de kullanılmıştır (Bir ve Kayral, 1998, s. 175). Teknik özellikleri dışında ılıman kuşakta yer alan Anadolu yarımadası içerisinde akarsu rejimleri dönemsel olarak farklılık gösterdiği için Osmanlı İmparatorluğu'ndaki değirmenler, işletme sürelerine göre dönemlik ve daimi değirmenler olarak iki guruba ayırabilir (Yiğit ve Yazgan, 2021, s. 187). Osmanlı döneminde kullanılan su değirmenlerini, işlenen madde/üretilen mamul madde bakımından un, dink ve yağhane-tahinhane olmak üzere farklı bir şekilde kategorize etmek de mümkündür³ (Tablo 1).

Tablo 1. Osmanlı Devleti'nde İşletilen Değirmen Çeşitleri

MEKANİZMA	SU DEĞİRMENLERİ					YEL DEĞİRMENİ	AT (BEYGİR) DEĞİRMENİ	EL DEĞİRMENİ
	DİKEY ÇARKLI				YATAY ÇARKLI			
	SAL/GEMİ DEĞİRMENİ	DOLAP DEĞİRMENİ	ALTTAN ÇEVİRMELİ	ÜSTTEN ÇEVİRMELİ	GÖĞÜSLEMELİ			
Mil Türü	Yatay	Yatay	Yatay	Yatay	Dikey	Yatay	Dikey	Dikey
Çark Türü	Dikey	Dikey	Dikey	Dikey	Dikey	Kanat		
Enerji Türü	Su	Su	Su	Su	Su	Rüzgar	Hayvan Gücü	İnsan Gücü

Kaynak: Başkutlu, 2022, s. 221.

Su değirmenleri açısından değirmen taşlarının dönüş hareketini yapabilmesi için akarsuyun akış gücü ve debisi hayati öneme sahip olmuştur. Dolayısıyla akarsu vadilerine yakın kırsal alanlarda bulunan değirmenler su çarkını çevirecek yeterli su gücünün sağlanabileceği, su tahliyesinin gerçekleştirilebileceği ve topografik yapıya uygun düşen yerlerde inşa edilmiştir (Çorapçıoğlu ve Binan, 2017, s. 230). Başka bir ifadeyle akarsu yataklarına yapılan su değirmenlerinde, arazinin yükseklik farkından yararlanılır. Akarsuya inşa edilen bendler vasıtasıyla kanallara aktarılan su, değirmenin çarklarına belirli bir yükseklikten çarptırılarak mekanizmanın işlemesi sağlanır (Başkutlu, 2022, s. 214). Dolayısıyla dikey çarklı (Şekil 1) değirmenler (üstten, alttan çevrilen çark ve göğüslemeli çark) akarsuyun debisinde meydana gelecek değişikliklerden yatay çarklılara nispetle daha çok etkilendikleri için kullanım dışı kalabilmiştir. Bu durum, Anadolu gibi engebeli arazi yapısının yaygın olduğu sahalarda, akarsuyun yukarı kesimlerinden başlayan bir kanal vasıtasıyla suyun değirmene kadar ulaştırılması, çalıştırılması mecburiyeti yatay çarklı (Şekil 1) değirmenlerin tercih edilmesine yol açmıştır (Koç, 2004, s. 3).

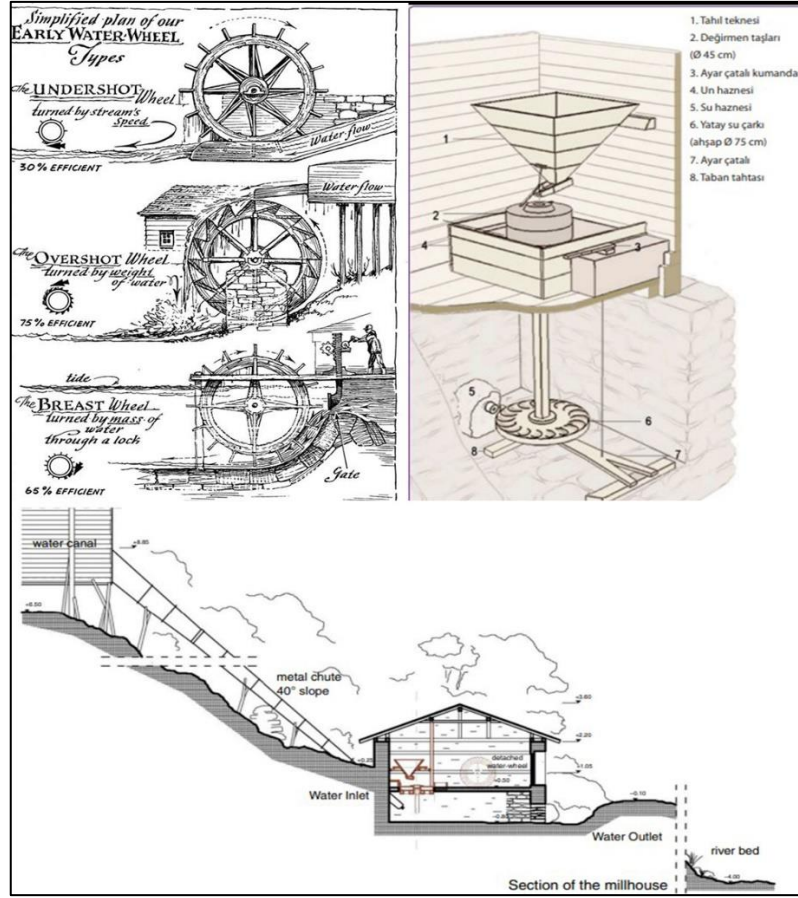
²Su gücü ile çalıştırılan değirmenlerin ilk örneklerinde dikey çarklı değirmenlerde kullanılan yatay mil mekanizması yoktu. Yatay konumda dönen su çarkının ortasına sabitlenen dikey bir mil vasıtasıyla değirmen taşının hareketi sağlanmıştır (Gimpel, 2005, s. 7).

Dikey çarklı değirmenler kendi içinde üç farklı çeşite ayrılır. Söz konusu su değirmenleri çarkın çevrilme şekline göre "alttan çevrilen, üstten çevrilen ve göğülemeli" olmak üzere üç farklı şekilden oluşur (Bir ve Kayral, 1998, s. 175).

³ - Un değirmenleri ekin, arpa vb. hububatın öğütülmesi için kullanılmıştır;

- Dink değirmenleri bulgur yapımı ve çeltiği kabağundan ayırmak için işletilen değirmen türleridir.

- Yağhanelerde kullanılan değirmenlerde ise susam ve zeytin gibi mahsullerden yağ elde etmek için kullanılmıştır

Şekil 1. Su Değirmeni İşletim Şekilleri ve Kesit Simülasyonu, **Kaynak:** Sloane, 1995, s.44; Çorapçıoğlu ve Binan, 2017: 231; Çorapçıoğlu, 2016, s. 303.

Amaç, Kaynak ve Yöntem

Eldeki çalışmanın amacı, Osmanlı tarihi ve dünya tarihi açısından önemli yeri olan su değirmenlerini Tosya kazası örneğinde XVI. yüzyıldan günümüze kadar geçen süre içerisinde tespit, süreç ve değişim kapsamında incelemektir. Daha ayrıntılı bir ifade ile eldeki çalışmada, su değirmenleri literatür, arşiv ve arazi kaynaklarının imkân sunduğu ölçüde dönemsel olarak mekan üzerinde oluşturduğu örüntülerini, tasarruf şekillerini, süreç içindeki değişimlerini, bu değişimlerin hangi koşullar altında gerçekleştiğini ve bir kültürel miras unsuru olarak değirmenlerin bugününü anlamaya, analiz etmeye ve yorumlamaya çalışılmaktadır. Bu kapsamda temel kaynak olarak, XVI. yüzyıl Çankırı mufassal tahrir defterleri kullanılarak Yiğit ve Yazgan'ın (2021, s. 175-200) hazırlamış olduğu "Osmanlı Dönemi Bir Sanayi İşletmesi Olarak Değirmenler: Tosya Nahiyesi Örneği (1578/1579)" adlı araştırma makalesi, XIX. yüzyıl Tosya kazası temettuat defteri ve Kaynar'ın (2011) hazırlamış olduğu "Kastamonu Vilayet Salnamelerinde Tosya Kazası (1869-1903)" başlıklı çalışma olmak üzere toplamda üç farklı kaynak kullanılmıştır. Yiğit ve Yazgan'ın (2021, s.175-200) çalışmasında kullanılan XVI. yüzyıl Çankırı mufassal tahrir defterleri ve Kaynar'ın (2011) faydalandığı Kastamonu vilayet salnamesi transkribe edilmiş ikinci el kaynak olup XIX. yüzyıl Tosya temettuat defterleri ise birinci el kaynak durumundadır. Çalışma için kullanılacak veri seti bahsi geçen kaynaklar üzerinden taranarak temin edilmiştir. Bu kapsamda kaynaklarda tespit edilen âsiyâb, ding ve değirmen terimleri, yerleşme isimleri ve nüfus verileri temel veri seti olarak kullanılmıştır.

İlgili kayıtlarda değirmencilğe ve değirmenlere dair çeşitli bilgiler tespit edilmiştir. Bu bağlamda işlevleri bakımından değirmenlerin türleri, alınan vergi miktarı, harap hale gelmiş değirmenler ve temettuat defterleri özelinde değirmenlerin kimin tasarrufunda bulunduğu ya da

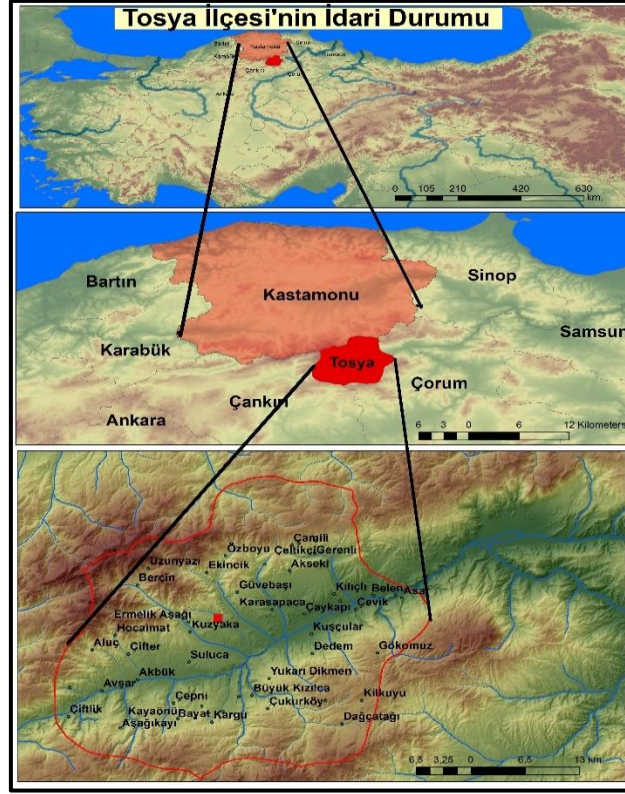
kime ait olduğu gibi bilgiler elde edilebilmektedir. Diğer taraftan arşiv kaynakları içerisinde sadece tahrir defterlerine mahsus olmak üzere değirmenlerin yıl içerisinde işletim sürelerine ve çalıştırılan ünite (bab yani çalıştırılan taş miktarı) miktarlarına dair bilgiler elde edebilmek mümkündür. Dolayısıyla XVI. yüzyıl mufassal tahrir defterlerinden değirmenlerin dönemlik işletilme şekilleri, teknik bakımdan hangi tür değirmenin kullanıldığı ve bu değirmenler üzerinden ne kadar vergi alındığına dair dönemin sosyoekonomik durumunu analiz etmemize imkân tanıyacak verilere/bilgilere ulaşılmaktadır.

Masa başında gerçekleştirilen çalışmaların ardından su değirmenlerinin bugününü incelemek, eldeki verilerin doğruluğunu test etmek, konu hakkında yerel halktan yeni bilgiler edinmek ve yerinde gözlem yapmak adına arazi çalışması gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda araştırma sahasında toplam on bir istasyon ziyaret edilmiştir⁴. Görüşmeler esnasında yerel halka su değirmenlerinin ne amaca binaen kullanıldığı; ne zamana kadar aktif bir şekilde işletildiği ve ne zamandan itibaren kullanımının azaldığı; atıl/harap hale gelmelerindeki temel etkenlerin ne olduğu gibi sorular yöneltilerek değirmencilik günümüze yakın dönemlerine dair bilgiler edinilmeye çalışılmıştır. İlgili veriler temel kaynaklardan elde edilen verilerle karşılaştırılarak değirmencilik geçmiş, bugün ve mekandaki ifade ettiği anlam ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Araştırma Sahasının Yeri, Sınırları ve Doğal Coğrafi Özellikleri

Osmanlı idari taksimatına göre XVI. yüzyılda Kengiri sancağının bir nahiyesi olan Tosya, XIX. yüzyıla gelindiğinde bir kaza idari birimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Günümüzde ise Türkiye Cumhuriyeti idari taksimatına göre Kastamonu iline bağlı ilçe kimliğine haizdir. Tosya, Karadeniz bölgesinin Batı Karadeniz bölümünde yer almakta olup Karadeniz bölgesini doğu-batı istikametinde birbirine bağlayan bir ana geçiş güzergâhı üzerinde bulunur. Tosya, Ilgaz Dağları ve daha güneyinde Köroğlu Dağları'nın doğu kısmını teşkil eden Geçmiş Dağları ile çevrelenmiş olup bu iki dağ silsilesinin arasında konumlanan tektonik karakterli Devrez depresyonu üzerinde bulunmaktadır. Kastamonu ilinin güneydoğusunda bulunan Tosya (Harita 1), kuzeyde Kastamonu merkez ve Taşköprü, doğuda Kargı, güneyde İskilip, Yapraklı ve batıda Ilgaz ilçeleri ile çevrilidir (Taş, 2006, s. 1).

⁴ Söz konusu yerleşmeler Yapılan arazi çalışması kapsamında sırasıyla Tosya şehir merkezi, Ermelik, Aşağı Berçin, Yukarı Berçin, Kuzkaya, Çepni, Kayaönü (Aspiros), Manastır, Sekiler, Kınık, Sapaca'dır

Harita 1. Türkiye Cumhuriyeti İdari Taksimatına Göre Tosya'nın Coğrafi Konumu

Tosya geçmişten günümüze uzun süreli bir iskân merkezi olma özelliği göstermiştir. XVI. yüzyıl idari taksimatına göre Tosya nahiyesi Kengiri sancağına bağlı dokuz idari üniteden biri konumundadır. Söz konusu idari birimler Kengiri, Tosya, Kal'acık, Çerkeş, Kurşunlu, Koçhisar, Milan, Kargu ve Karıpaşarı şeklindedir. İlgili dönemde Tosya nahiyesine bağlı toplamda 66 yerleşme bulunmaktadır. Yerleşmelerden 42'si köy tüzel kişiliğine sahipken birisi 24 mahalle⁵ yerleşmesinden oluşan Tosya şehridir. XIX. yüzyıla gelindiğinde Tosya kaza statüsüne haiz bir idari birim olarak karşımıza çıkmaktadır. İlgili dönemde Tosya kazası idari olarak Ankara Eyaleti Kengiri (Çankırı) Kaymakamlığına bağlıdır (Dilsiz, 2010, s. 21). XIX. yüzyılda Tosya kazası 30 mahalle, 35 köy ve 1 çiftlik ile toplamda 66 yerleşmeden oluşmaktadır.

XVI. Yüzyıldan Günümüze Tosya Su Değirmenlerinin Tespiti ve Değişimi

XVI. Yüzyılda Tosya Değirmenleri

Tosya'da bir endüstri işletmesi olarak faaliyet gösteren değirmencilik varlığı ve başlangıcı geçmişin derinliklerine kadar gitmektedir. Dolayısıyla Anadolu'nun birçok yerinde olduğu gibi Tosya özelinde de değirmencilik kültürü kadim bir geleneğin ürünü olmuştur. Her ne kadar değirmencilik faaliyetlerinin Tosya'da ne zaman başladığına dair tarihi kanıtımız olmasa da Osmanlı döneminde vergi nüfusunun ve vergi kalemlerinin kayıt altına alındığı tahrir ve temettuat gibi defterlerinden geçmişine dair bilgileri rahatlıkla tespit edebilmekteyiz. Tosya özelinde ilgili defterlerde "asiyab" veya "dink" olmak üzere iki farklı şekilde su değirmenlerinin kayıt altına alındığı anlaşılmıştır. Osmanlı arşivlerinde adı geçen diğer değirmen türlerine dair ise herhangi bir kayda rastlanılmamıştır.

⁵ XVI. yüzyıl Tosya nahiyesinde bulunan mahalleler: Hacı Seydi Ali, Zimmiyan, Umur Mahmud Cami Şerif, Celal Efendi, Kargılı, Şeyh, Hoca Fakih, Çifterli, Dere, Hoca İmad, Hacı Kemal, Hacı Sinan, Ahi Mustafa, Pınarbaşı, Ak Mescid, Hoca Mehmed, Hacı Piri, Yeni, Ahi Sinan, Sevim, Mescid-i Abdi Çelebi, Kazancılar, İlyas Bey'dir (Keklik ve Keklik, 2018: 107-114).

Yiğit ve Yazgan (2021, s. 175-200) tarafından Kengiri sancağı tahrir defteri kullanılarak yapılan çalışmada bir sanayi işletmesi olarak Tosya nahiyesinde değirmenlerin XVI. yüzyıldaki durumu incelenmiştir. Bu kapsamda Tosya nahiyesine bağlı yerleşmelere göre değirmenlerin teknik özelliklerine göre değirmenlerin türleri, gelir ve vergi kalemi olarak durumları, işletim süreleri, yerleşmelere göre dağılımı, yayılış gösterdiği lokasyonlara göre değirmenlerde bulunan ünitelerin yani taş sayılarının miktarı ve nedenselliği, harap değirmenler ve harap olma durumları değerlendirilmiştir. Buna göre 1578/1579 senesinde Tosya nahiyesi idari sınırları içerisinde işletildiği tespit edilen 43 yerleşmenin 21'inde (Tablo 2) toplamda 49 değirmen bulunmaktadır. Söz konusu değirmenlerin 40'ı aktif olarak işletilirken 9'u harap haldedir. İlgili dönemde yerleşme başına 2-3 değirmen düşmektedir. Ancak değirmenlerin dağılımı homojen bir yapı sergilemekten ziyade değirmenleri işletebilmek için gerekli olan doğal faktörlerin (topografik şartlar ve akarsu) mevcut olduğu sahalarda, yani heterojen bir dağılım göstermektedir.

Tablo 2. Tosya Nahiyesinde Değirmen, Taş Ünitesi ve Alınan Vergi Miktarları

Yerleşmeler	Aktif Değirmen		Harap Değirmen	
	Değirmen Sayısı	Değirmen Taşı (Adet)	Değirmen Sayısı	Değirmen Taşı
Tosya Merkez	6	11		
Ulu Sekü	3	4	2	2
Ermenli	2	6	1	1
Berçin	1	4	1	3
Aspiros	3	4		
Çifter	1	3		
Çatak	1	2		
Aluç	2	6		
Harsanid	2	6		
Çepni	2	3		
Dikmen	3	8	1	2
Derin Öz	3	8	1	3
Göl	1	1		
Kuz Yaka	3	6	1	1
Karı	1	3	1	1
Gökçe Öz	0	0	1	1
Yarekin	2	4		
Göbene	1	1		
Koldan	1	2		
Bağ Özü	1	2		
Kayı	1	1		
Toplam	40	85	9	14

Kaynak: Yiğit ve Yazgan, 2021, s. 191.

1578/1579 yılında değirmenlerin dağılımını hem kırsal yerleşmeler içerisinde hem de Tosya şehri mahalle yerleşmelerinde görebilmek mümkündür. Bu bağlamda tespit edilen 49 değirmenin 6'sı Tosya şehrine bağlı 24 mahalle yerleşmesinin içerisinde yer alır. Kalan değirmenlerin tamamı Tosya nahiyesine bağlı kırsal yerleşmelere dağılım göstermiştir. Tosya şehri mahalle yerleşmelerinden sonra en fazla değirmen bulunan kırsal yerleşme, Uluköy (5 değirmen), Derin Öz, Dikmen ve Kuzkaya (4 değirmen) ve şeklindedir.

Değirmenlerle ilgili yapılması gereken diğer bir değerlendirme aktif olarak çalıştırılan değirmenler içerisinde işler halde bulunan ünitelerin yani taşların sayısıdır. Zira bir yerleşmede tek bir değirmende yer alan birden fazla ünite bir başka yerleşmede yer alan tek üniteli değirmenlerin toplamı kadar iş görebilmektedir. Yani, Aspiros yerleşmesinde yer alan 3 değirmenin toplam 4 ünitesi bulunmaktadır. Diğer taraftan Berçin yerleşmesinde yer alan tek bir değirmen ise 4 ayrı üniteye sahiptir. Yani değirmenlerin üretim kapasitesi veya ünite sayısı belirli koşulların sağlanması halinde artabilmektedir. Bu bağlamda Tosya nahiyesi genelinde

toplamda aktif olarak çalıştırılan 85 değirmen ünitesinin olduğu görülmektedir. İlgili değirmenler arasında en fazla değirmen ünitesi bulunan yerleşmeler sırasıyla Tosya merkez mahalleleri (11 değirmen), Derin Öz ve Dikmen (8 değirmen), Ermenli, Aluç, Harsanid, Kuz Yaka (6 değirmen) köyleridir (Tablo 2).

XVI. yüzyıl özelinde değirmenlerin işletim sürelerine dair değerlendirme yapabilmek de mümkündür. Zira XVI. yüzyıl araştırmalarında temel kaynaklardan birisini oluşturan mufassal tahrir defterleri, malî ve askeri teşkilâtın tesisi, üretimin devamlılığı, vergi verecek nüfusun tespiti gibi temel amaçlara matuf olarak yapılmış sayımlardır. Yani, vergiye esas olan kaynakları belirlemek amacıyla söz konusu sayımlar yapılmış olup ayrıntılı olarak köy, mahalle hatta köye bağlı yerleşmeler (yayla, mezra gibi) deftere kaydedilmiştir. Değirmenler de vergiye esas olması sebebiyle çalıştırdığı ünite sayısı ve işletim sürelerine ilişkin bilgiler, ilgili defterlerde yer almıştır (Tablo 3).

Tablo 3. Tosya Nahiyesi Su Değirmeni İşletim Süreleri (1578/1579)

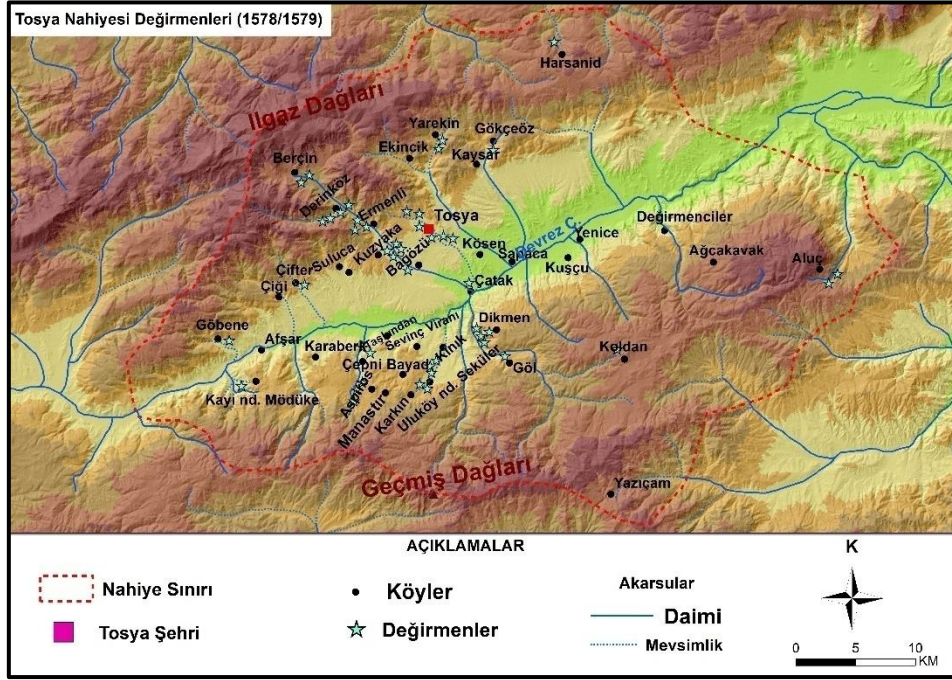
Yerleşmeler	1-4 Ay	5-8 Ay	9-12 Ay
Tosya Merkez	2	4	0
Yarekin	2	0	0
Göl	0	0	1
Uluköy	2	1	0
Koldan Köyü	1	0	0
Berçin	1	0	0
Çatak	0	1	0
Dikmen	2	1	0
Çifter	1	0	0
Derinöz	2	1	0
Harsanid	1	0	1
Çepni	2	0	0
Kayı	1	0	0
Bağözü	1	0	0
Aluç	0	2	0
Kuzyaka	3	0	0
Karı	1	0	0
Aspiros	3	0	0
Göbene	1	0	0
Ermene	1	1	0
Toplam	27(%67,5)	11(%27,5)	2(%5)

Kaynak: Yiğit ve Yazgan, 2021, s. 191.

XVI. yüzyılda Tosya şehri ve kırsalında aktif olarak çalıştığı tespit edilen 40 değirmen bulunmaktadır. Çalıştırıldıkları süreler daha anlamlı bir bütün halinde verilmek adına tüm yıl (12 ay), 5-8 ay ve 1-4 ay şeklinde sınıflandırılmıştır. Buna göre işletim süreleri, tahrir kaynaklarında “mah” olarak ifade edilen değirmenler, 27 değirmenin 1-4 ay arasında çalıştırıldığı anlaşılmaktadır. Diğer bir ifadeyle XVI. yüzyıl Tosya nahiyesinde, her 10 değirmenden yaklaşık yedisi (67,5) 1-4 ay arasında işletilmektedir. 11 değirmen ise (%27,5) 5-8 ay arasında çalışma süresine sahiptir. Harsanid köyü ve Göl köyünde bulunan 2(%5) değirmenler ise yıl boyu aktif şekilde işletilmiştir (Yiğit ve Yazgan, 2021, s. 194). İşletim sürelerine dair ortaya çıkan bu örüntüden, değirmenlerin işletim sürelerine akarsu rejimi, baki faktörü ve don olaylarının etkili olduğu söylenebilir.

Bilindiği üzere su değirmenleri doğası gereği fiziki faktörler ile doğrudan bir ilişki içerisindedir. Dolayısıyla hem dağılışı hem de işletim süreleri arazi yapısı, iklim süreçleri, akarsu rejimi, baki

faktörü gibi etkenlere bağlı olarak gerçekleşmektedir (Harita 2). Tosya nahiyesi idari sınırları özeline bakıldığında dağılış örüntüsü de bahsi geçen etkilere bağlıdır. Bu noktada değirmenler, engebeli sahalarda bulunan akarsu vadilerinin yakınlarında özellikle arazide kot farkının bulunduğu yerlerde kurulmuştur. Buna göre sahada yer alan Deringöz Çayı, Kumru Deresi, Göl Çayı ve Kuru Dere XVI. yüzyılda değirmenlerin yoğunlaştığı akarsu vadiler olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu akarsuların ortak özelliği hem eğimli bir sahada yer almaları hem de Devrez Çayı'na karışıyor olmalarıdır.

Harita 2. Tosya Nahiyesi Değirmen Dağılış Haritası (1578/1579)

İlgili dönemde söz konusu saha dikkate alındığında, sahanın kuzeyini teşkil eden Ilgaz Dağları üzerinde toplam 30 değirmen bulunmaktadır. Bu bölgede yer alan Deringöz Çayı 15 değirmen ile sahanın kuzeyindeki değirmenlerin %50'sini teşkil etmektedir. Devrez Çayı'nın güneyinde yer alan Geçmiş Dağları'nda ise 19 değirmen yer almaktadır. Söz konusu sahada Kuru Dere ve Göl Dere'si su değirmenlerinin yoğun bir şekilde bulunduğu akarsu vadileridir.

1578/1579 yılları içerisinde işletilen değirmenlerin tamamı su gücüne dayalı olarak çalıştırılan değirmenler olup un üretimi sağlayan asiyaablardan oluşmaktadır. İlgili dönem içerisinde dink değirmenlerine dair herhangi bir veriye tesadüf edilmemiştir. Fakat sonraki dönemlerde bulgur gibi küçük taneli ürünlerin elde edilmesine olanak sağlayan dink (Şekil 2) değirmenlerinin de aktif olarak kullanıldığı hem temettuat defterleri hem de arazi gözlemleri vasıtasıyla tespiti sağlanmıştır.

Şekil 2. Dikey Çarklı Dink Değirmeni, **Kaynak:** Yiğit ve Yazgan, 2021, s.188.

XIX. Yüzyıldan Günümüze Tosya Değirmenleri

Tosya’da değirmencilik XIX. yüzyıldan günümüze olan durumunu temettuat defterleri ve arazi gözlemleri aracılığıyla karşılaştırmalı olarak değerlendirebilmek mümkündür. Fakat böyle bir karşılaştırmadan önce XVI. yüzyıldan günümüze kadar gelen değirmencilik sürekliliğini görebilmek için öncelikle XVI. yüzyıl ile XIX. yüzyıl arasındaki karşılaştırmayı yapmak gerekir. Her ne kadar XVI. yüzyılda tutulan tahrir defterlerine göre temettuat defterlerinin veri içerikleri farklı olsa da değirmencilik sürekliliği bağlamında kıymetli bilgiler içermektedir. Bu bağlamda temettuat defterlerinde değirmenler bazı kayıtlarda dink ve asiyab şeklinde beraber verilirken ekseriyeti “dink”, “asiyab” ve kullanım durumu göz önüne alınarak “harap” olarak üç farklı şekilde belirtilmektedir. Görülüyor ki tahrir defterlerinden farklı olarak dink değirmenlerini temettuat defterleri içerisinde tespit etmek mümkündür (Tablo 4). Ancak temettuat defterlerinde tahrir defterlerinin aksine çalıştırılan ünite sayıları ve yıl içerisinde işletim süreleri gibi bilgiler net bir şekilde belirtilmemiştir.

Tablo 4. XIX. Yüzyıl Temettuat Defterlerine Göre Tosya Kazasında Değirmenler

Yerleşmeler	Asiyab	Dink	Harap	Dink ve Asiyab	Yerleşmeler	Asiyab	Dink	Harap	Dink ve Asiyab
Tosya Şehri	8	1		4	Bayat				
Küçükseki	1				Küçük Kızılca				
Bükseki					Yerkuyu	1			
Ermenlik	2		1		Aşağı Kayı	1			
Kargın	1				Yağcılar	1			
Dağçatağı	3				Suluca				
Ekincik	3				Gökçeöz				
Kınık					Göbene				
Çakırlar					Kösen				
Aluç					Manastır				
Aspiras	1		1		Büyük Kızılca	1			
Çepni					Şarakman				
Yukarı Kayı	1				Cige	1			
Oduske					Çiftler	1			
Göl	1				Şemseddin				

Murad		Karaberk	1
Dikmen	1	Sapaca	
Çukur		Yarekin	

Kaynak: Yiğit ve Yazgan, 2021, s. 191.

XIX. yüzyıl temettuat defterleri üzerinden kaza genelinde 36 değirmenin varlığı tespit edilmiştir. Söz konusu değirmenler içerisinde 28'inin asiyab olduğu görülürken iki adet dink değirmeni ve dört adet dink ve asiyab değirmenin bir arada olduğu çok fonksiyonlu değirmenlerdir. Diğer taraftan XIX. yüzyıl içerisinde XVI. yüzyıla göre harap değirmenlerin sayısında kayda değer bir azalma olmuştur. Bu sayı XVI. yüzyılda dokuz iken XIX. yüzyıla gelindiğinde ikiye kadar düşmüştür. Yani neredeyse %77'lik bir azalma gerçekleşmiştir. Değirmenler sayısı toplu olarak düşünüldüğünde ise Tosya şehri (mahalleleri) haricinde değirmen sayısı için bir azalma söz konusudur. Bu bağlamda XVI. yüzyılda harap değirmenlerle birlikte toplam 49 değirmen bulunurken XIX. yüzyıl içerisinde bu sayı 36'ya düşerek %26'lık bir azalma yaşanmıştır. Yerleşme bağlamında bakıldığında, XVI. yüzyılda 43 olan yerleşme sayısı XIX. yüzyıla gelindiğinde 36'ya gerilemiştir. Dolayısıyla yerleşme başına düşen değirmen sayısı XVI. yüzyılda 1,1 iken XIX. yüzyılda 1 olmuştur. Söz konusu hesaplama üzerinden yerleşme başına düşen değirmen sayısında ufakta olsa bir azalma olduğu görülmektedir.

Yerleşme özelinde bakıldığında 17 yerleşmede değirmen olduğu tespit edilmiştir. Bu yerleşmeler arasında ise en fazla değirmen sekiz asiyab bir dink ve dört dink-asiyab değirmenin bir arada çalıştırıldığı çoklu fonksiyona sahip değirmenler olmak üzere 13 değirmen işletmesi ile Tosya şehri olmuştur. XVI. yüzyıl Tosya şehrinde yer alan mahalleler kapsamında toplam altı değirmen tespit edilmiştir. Dolayısıyla Tosya şehri için değirmen sayısı bağlamında iki katın üzerinde bir artış olmuştur. Diğer taraftan Tosya şehri hariç kaza içinde bulunan kırsal yerleşmelerde üçer asiyab değirmen ile Dağçatı, Ermenlik ve Ekincik yerleşmeleri en fazla değirmenin bulunduğu yerleşmelerdir. Ermenlik yerleşmesinde yer alan bir değirmen harap olduğu, elde edilen verilerden anlaşılmaktadır. Aynı şekilde Aspiros yerleşmesinde bulunan iki değirmenden birinin harap olduğu görülmektedir.

Günümüzde Tosya Değirmenleri

Günümüzde varlığı tespit edilen mevcut su değirmenlerinin lokasyonları ve durumları daha önce de bahsi geçtiği üzere arazi çalışması neticesinde tespit edilmiştir. Yapılan arazi araştırması kapsamında sırasıyla Tosya şehir merkezi, Ermelik⁶, Aşağı Berçin, Yukarı Berçin, Kuzkaya, Çepni, Kayaönü (Aspiros), Manastır, Sekiler, Kınık, Sapaca yerleşmeleri ziyaret edilmiştir.

Tosya'daki değirmencilige dair arşiv kaynaklarından elde edilen veriler incelendiğinde bu değirmenlerin aktif bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. Bölgede gerçekleştirilen arazi çalışması arşiv kaynaklarından elde edilen bilgilerle karşılaştırıldığında anlaşılmaktadır ki Tosya'da su değirmenleri XVI. yüzyıldan yakın dönemlere kadar aktif bir şekilde kullanılmıştır. Ancak günümüze gelindiğinde, Tosya ilçesi sınırlarında mevcut değirmenler arasında aktif olarak çalıştırılan değirmen bulunmamaktadır. Yani başka bir deyişle izi sürülebildiği kadarıyla yaklaşık 600 yıllık maddi bir kültür unsuru olan su değirmencilığının tamamen terk edildiği ve söz konusu değirmenlerin ise günümüzde âtil halde bekleyen birkaç temsili örneğinden başka bir şey kalmadığı görülmüştür (Şekil 3).

⁶ Çalışma kapsamında değerlendirilen arşiv belgelerinde "Ermelik" yerleşmesi "Ermenlik" olarak geçmektedir. 1928 yılında T.C. Dahiliye Vekaleti, "*Son Taksimatı Mülkiyede Köylerimizin Adları*" (1928) çalışmasına göre "Ermenlik" yerleşmesi "Ermelik" olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla bu çalışma kapsamında ilgili yerleşme aslına uygun olarak Osmanlı dönemi için "Ermenlik" olarak Cumhuriyet dönemi için ise "Ermelik" olarak yazılacaktır.

Şekil 3. Tosya İlçesi Kırsal Yerleşmelerinde Tespit Edilen Harap Değirmen Yapıları

Arazi çalışması kapsamında gidilen lokasyonlar içinde değirmenlerin yoğunlaştığı iki saha dikkati çekmektedir. Bunlardan ilki ve en yoğun su değirmeni yapısının bulunduğu mevki Deringöz Çayı olarak bilinen akarsu çevresidir. Diğer saha ise Tosya'nın güneyinde bulunan Geçmiş Dağları üzerindeki dönemlik akarsuların bulunduğu kesimdir. Söz konusu dönemlik akarsular her ne kadar debi olarak Deringöz Çayı'ndan düşük olsa da kot farkının yüksek olması bu bölgedeki değirmenlerin çalıştırılması için gerekli su gücünü sağlamaktadır. Deringöz'ün bulunduğu vadi içerisinde Aşağı Berçin (1 değirmen), Kuzyaka (1 değirmen), Ermelik (2 değirmen) ve kalıntıları bulunan Üçdeğirmen Mahallesi (1 değirmen) olmak üzere beş değirmen tespit edilmiştir. Bunlar arasında Berçin ve Üçdeğirmen yerleşmelerinde bulunan değirmenlerin durumu işlevsel ve yapısal olarak "harap" olarak karşımıza çıkmaktadır. Ermelik'te bulunan iki değirmenden birinin yapısal ve işlevsel durumu iyi (Şekil 3: c-d) olarak karşımıza çıkarken ikinci değirmen yapısal olarak orta ve işlevsel olarak kötü olduğu anlaşılmaktadır (Şekil 3: e-f). Kuzyaka'da bulunan dört ocak değirmeni ise yapısal olarak iyi ancak işlevsel olarak orta durumdadır (Tablo 5).

Tablo 5. Su Değirmenleri Değerlendirme Ölçütleri⁷

YERLEŞMELER					
	BERÇİN		BERÇİN		BERÇİN
Yapısal	Harap	Yapısal	Harap	Yapısal	Harap
Sistemsel	Harap	Sistemsel	Harap	Sistemsel	Harap
YERLEŞMELER					
	ÇEPNİ		ÇEPNİ		ÇEPNİ
Yapısal	Orta	Yapısal	Orta	Yapısal	Orta
Sistemsel	Kötü	Sistemsel	Kötü	Sistemsel	Kötü

⁷Tablodaki derecelendirme şu hususlar dikkate alınarak yapılmıştır: Değirmen binasındaki yapısal bozulmalar; taşıyıcı sistem (duvar, döşeme), koruyucu sistem (duvar, çatı kaplaması), yapı elemanları (kapı, pencere) üzerinde değerlendirilmiştir. Değirmen sistemindeki yapısal bozulmalar ise; su oluğu, su çarkı, değirmen taşı, tahıl teknesi ve mekanizmaları üzerinde meydana gelen bozulmalara göre "az- orta- kötü- harap" olarak değerlendirilmiştir. Daha detaylı derecelendirme için bkz: Çorapçioğlu ve Binan (2017: 233)

Diğer taraftan Devrez Çayı'nın güney kesimlerine kot farkının yüksek olduğu Geçmiş Dağları'nda ise üç değirmenin varlığı tespit edilmiştir. İlgili değirmenlerden Çepni'de yer alan su değirmeni, yerel halkın anlattıklarına göre, kütle hareketi nedeniyle yapısal ve sistemsel bozulmalara maruz kalmıştır. Buna göre ilgili değirmende her ne kadar bina ile ilgili unsurlar orta derecede bozulmaya uğramışsa da sistemi oluşturan aksam tamamen bozulmuş durumdadır yani kötü durumdadır. Kayaönü yerleşmesine yakın bir muhitte bulunan su değirmeni ise hem binanın yapısal unsurlarıyla hem de sistem elemanlarının sağlamlığıyla en iyi durumda olan değirmenlerden ikincisidir (Şekil 3: a-b). Karkın yerleşmesinde bulunan değirmen ise birkaç kalıntıdan ibarettir.

XVI. yüzyıldan günümüze kadar gelen süreç içerisinde değirmenlerin nicel olarak değişimini toplu bir şekilde gözden geçirmek gerekir. Buna göre kaynaklar temelinde XVI. yüzyıl 49 su değirmeni ile Tosya tarihinde en çok değirmenin bulunduğu dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Yine kaynak temelinde bir sonraki dönem olan XIX. yüzyıl değirmen sayısında bir önceki döneme göre %26'lık bir düşüş gerçekleşerek 36 su değirmenine gerilemiştir. XIX. yüzyılın diğer bir kaynağı olan vilayet salnamesinden elde edilen bilgiye göre ise değirmen sayısı 45'e yükselmiştir. Fakat vilayet salnamelerindeki değirmen miktarları Tosya idari bölgesinde bulunan her bir yerleşmeye göre hesaplanmak yerine toplu şekilde verildiği için şehir ve kırsal ayrımı yapmak mümkün olmamıştır. Günümüze gelindiğinde ise daha önce de bahsedildiği üzere su değirmenleri yakın dönemlere kadar aktif bir şekilde kullanılmıştır. Fakat mevcut duruma bakıldığında değirmenlerin tamamı atıl halde ve çürümeye/harap olmaya yüz tutmuş bir vaziyettedir. Tespiti yapılan toplam değirmen miktarı sekiz olmakla birlikte bazı yerleşme adlarında var olan değirmen isimlerinden geçmişteki varlığına dair ipuçları elde edebilmekteyiz.

Tosya Su Değirmencilikliğini Etkileyen Süreçler

Bilindiği kadarıyla (muhtemelen geçmişi çok daha eskilere dayanan) en az 600 yıllık geçmişi olan su değirmencilikliğini neden günümüzde terk edilmiştir? Değirmenlerin yok olmasında etkili olan süreçler ne olmuştur? Bu bölümde odaklanılması gereken esas sorunsal ve konu budur. Elbette ki herkesin tahmin edebileceği üzere teknolojinin gelişimi geleneksel üretim araçlarının terk edilmesinde temel sebepler arasındadır. Ancak sadece teknolojiyle alakalı olduğunu ileri sürerek indirgemeci bir yaklaşımla ele almak bizi gerçeklikten uzaklaştıracaktır. İhtimal dahilinde olabilecek cevaplar için Osmanlı'dan günümüze birçok unsuru derinlemesine analiz etmek ve daha bilimsel bir temele oturtmak gerekmektedir. Burada değirmenlerin azalmasına ve ortadan kalkmasında etkili olduğu düşünülen "nüfus, sosyo-ekonomik ve sosyo-politik durum, doğal süreçler ve teknolojik gelişme faktörleri" ele alınmıştır.

Nüfus

Su değirmenleri, kırsal ekonomiye dayalı tarımsal faaliyetlerin tamamlayıcısı, küçük sanayi işletmeleri olarak bilinmektedir (Yiğit ve Yazgan 2021, s. 186). Yani, temelde kullanım alanının olduğu yer birincil ekonomik faaliyetlerin bölge ekonomisini domine ettiği bölgeler olarak söylenebilir. Elbette nüfusun kırsal ve kentsel karşılaştırmasını su değirmenleri açısından değerlendirmek Osmanlı ve Türkiye sosyo-ekonomik durumu ayı ayrı dikkate almaksızın yanlış sonuçlar ortaya çıkaracaktır. Dolayısıyla her iki dönem için kendi içinde ayrı değerlendirme yapmak durumundayız. Fakat genel tablo düşünüldüğünde su değirmenlerinin niceliksel değişimindeki temel etkenlerden birinin nüfus olduğu gerçeği nüfus sayımları ile değerlendirildiğinde ortaya konulabilmektedir. Dolayısıyla süreç kısmında nüfusun genel durumuna göre su değirmenlerindeki sayısal değişimin veya korelasyonun ne şekilde olduğunu ortaya koymakta fayda vardır.

Tosya şehri ve kırsalında, özellikle Osmanlı döneminde su değirmenlerinin sayısı nüfusla doğru orantılı olarak değişim göstermiştir. Yani, 1578-79 senesi içerisinde tahmini 19.206 nüfusa sahip olan Tosya nahiyesinde 49 adet değirmen bulunmaktadır. Bir sonraki arşiv kaynağının

bulunduğu 1845 senesinde nüfusun 19.206'dan 10.680'e gerilemesine paralel bir şekilde değirmen sayısı da 49'dan 36'ya düşmüştür. Yani %44'lük nüfus azalışına karşılık su değirmeni oranında %26'luk bir azalma söz konusudur. Fakat dikkat edildiğinde bu azalmanın tamamı kırsal yerleşmelerde gerçekleştiği görülecektir (Tablo 6). Eğer arşiv kaynaklarında bulunan veriler bizi yanıltmıyorsa kırsal nüfusta yaklaşık %71 azalma gerçekleşmiştir. Buna paralel olarak kırsal kesimde bulunan değirmen sayısında da %40'lık bir azalma gerçekleşmiştir. Diğer taraftan kırsaldaki durumun aksine şehir nüfusunda %70'lik bir artış olmuş ve değirmen sayısında iki katın üzerinde bir artış gerçekleşmiştir. 1896 senesi su değirmenleri için kır-şehir karşılaştırması yapılması mümkün olmasa da toplam nüfusun artış miktarına bir paralellik gösterdiği görülmektedir. Yani, nüfus sayısı 1845 senesinden yaklaşık iki katı bir artış sergilemiş ve değirmen sayısında buna paralel olarak %25'lik bir artış olmuştur. Ancak belirtmek gerekir ki 1896 yılı verilerine göre nüfus ve su değirmeni arasındaki doğrusal ilişki bir önceki dönemlere oranla nispeten düşük kalmıştır.

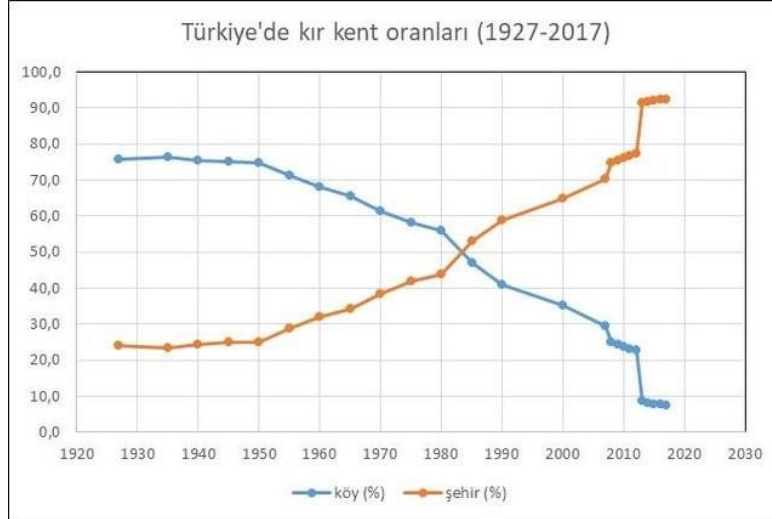
Tablo 6. Yıllara Göre Tosya Nüfus Değişimi

	Nüfus		Su Değirmeni	
	Kır Nüfus	Şehir Nüfusu	Kır	Şehir
1578-79	15.586	3.620	43	6
1845	4.495	6.185	26	13
1896	12.566	9.208		45
1940	20.188	9.882		Bilinmiyor
1960	30.185	13.699		Bilinmiyor
1980	30.044	19.116		Bilinmiyor
2000	18.738	23.257		Bilinmiyor
2018	11.354	28.891		Bilinmiyor

Kaynak: Ayhan, 2019, s. 414; Yazgan ve Yiğit, 2019; Kaynar, 2011.

Cumhuriyet döneminde, yapılan arazi çalışması haricinde su değirmenlerinin sayısını gösterecek bir kaynak elimizde bulunmadığı için bu tarz bir karşılaştırma yapmak mümkün olmamıştır. Dolayısıyla su değirmenlerinin Cumhuriyet dönemi içerisindeki durumunu öğrenmek için yerel halka su değirmenlerinin kullanım alanının azaldığı ve oradan kalktığı tarihler sorularak öğrenilmiştir. Elde edilen bilgilerden hareketle, Tosya şehri ve kırsalında 1980'li yıllara kadar su değirmenleri, özellikle kırsal yerleşmelerde yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Ancak Tosya kırsal nüfusunun, Türkiye genelinde olduğu gibi (Şekil 4) 1980'li yıllardan itibaren şehir nüfusunun gerisinde kalması, su değirmeni gibi geleneksel üretim araçlarının kullanımını azaltmıştır. Buna göre 1980 yılında 30.044 olan nüfus 2000 yılına kadar %37'lik bir azalış göstererek 18.138'e düşmüştür. 2018 yılındaki sayıma göre ise kır yerleşmelerindeki toplam nüfus 11.354'e düşerek neredeyse ilçe nüfusunun dörtte birini teşkil etmiştir (Tablo 6).

Şekil 4. Türkiye’de Kır Kent Oranları (1927-2017), **Kaynak:** Yoloğlu ve Zorlu, 2020, 156.

Dolayısıyla kırsaldaki nüfusun azalışı ilgili yerleşmelerde yaşayan insanların un ve bulgur gibi mamul maddelere talebi azaltacağından hem dolaylı olarak hem de değirmencilik mesleğini yürüten insanların da göç etmesiyle doğrudan değirmenlerin işlevsiz hale gelmesine neden olmuştur. Nitekim su değirmenleri kullanımının azalmasıyla ilgili yerel halk tarafından 1980 ve 90’lı yılların işaret edilmesi ortaya çıkan tabloyu anlamlı kılmaktadır. Yani, göçlerin seçiciliği (yaş, cinsiyet, eğitim durumu vb), tarımda çalışan nüfusun azalması işgücü açığını oluşturmakta ve nüfus niteliğinin değişmesiyle de (özellikle yaş yapısı) tarımsal faaliyetlerin bir kısmının üretim dışı kalmasına neden olarak tarımsal üretimi ve üretim araçlarını olumsuz etkilemiştir (Yakar ve Yazıcı, 2009, s. 163). Ancak bu durum sadece nüfus ile açıklanabilecek bir bağlam değildir. Bunun için Osmanlı’dan günümüze kadar var olan ve değişim gösteren sosyo-ekonomik, teknolojik ve ulaşım gibi unsurları da değerlendirmek gerekir.

Sosyo-Ekonomik ve Sosyo-Politik Süreç

Liberal ekonomiye dayalı modern devletler ve benimsenen yaşayış tarzları dünyanın birçok yerinde baskın bir karakter kazandığı gibi Türkiye için de bunu ifade etmek yanlış olmayacaktır. Ancak mevcut durumun ve coğrafi görünümünün oluşmasında tarihin gerçekliğini hariç tutamayız. Bu konuda R. Bocock (1993), ısrarla “tüketim toplumsal olarak oluşturulan, tarihsel bir değişim sürecidir” derken bugün anladığımız tüketim eyleminin/olgusunun anlaşılması için tarihi toplumsal gelişim seyrinin anlaşılması gerekliliğine vurgu yapmaktadır (Aydemir, 2006, s. 202).

Türkiye, şu anki mekânsal görünümü, sosyo-ekonomik ilişkileri ve toplum yapısıyla Osmanlı döneminin kırsal ekonomisi ve toplumsal yapısından birçok yönüyle ayrışan ancak gelenekleri ve kültürüyle Osmanlı’dan kalma mirası da yer yer bünyesinde barındıran bir yapı sergilemektedir. Fakat genel görünüm, modern dünyanın ve globalleşmenin, yaşamın her alanına getirdiği değişimin etkisiyle geçmişin bakiyesi olan birçok kültürel ve geleneksel unsurun zamanla ortadan kalkmasına, yeni yaşayış şekilleri ve üretim araçlarının ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Dolayısıyla Türkiye’de geleneksel, kırsal, yerel, bölgesel yaşam tarzlarının karakterinin zayıflaması, başka sözcüklerle yeni faaliyetlerin (sanayi ve ona bağlı olanlar) yeni bir tür toplum yaratması ve sonunda da bunlara bağlı olarak coğrafi görünümün yer yer değişmesi söz konusudur (Özgüç ve Tümertekin, 2014, s. 153).

Osmanlı İmparatorluğu’nda kırsal nüfusun sosyal ve ekonomik özelliklerini incelerken, konuya “köylü ekonomisi” (Güran, 1998, s. 112) olarak nitelenebilen bir sosyo-ekonomik modelle yaklaşmak dönemin şartlarını ve su değirmenleri gibi geleneksel üretim araçlarına olan talebi anlamak adına faydalı olacaktır. Bir köylü ekonomisinde kırsal nüfus, köy denilen sosyo-

ekonomik, idari ve coğrafi açıdan belirli özelliklere sahip bir yerleşim biriminde yaşayan, birbirleriyle sürekli ilişkide bulunan ve ortaklaşa sorumluluklar yüklenen küçük topluluklardan oluşur. Köylü ekonomisinde ideal üretici tipi, kendi kendine yeterli, bağımsız küçük üreticidir. Üretici geçimini sağladığı tarım işletmesini meydana getiren üretim faktörlerinin (ev, toprak, hayvanlar, tarım araçları) tamamının veya en azından birkaçının sahibidir (Güran, 1998, s. 112). Dolayısıyla Osmanlı yönetimi reyanın iâşesini yani ihtiyacı olan maddeleri karşılayabilmesini amaç edinerek ekonomik hayatı bu ilke doğrultusunda düzenlemiştir (Genç, 2000, s. 47). Bu ekonomik planlamadaki temel prensip insanların kendi geçimliğini kendisinin karşıladığı, üretimin ihtiyaçlara göre belirlendiği ve dolayısıyla üretim araçlarının da bu planlamaya göre tesis edildiği bir sistem ortaya çıkmıştır. Bu yüzden başta tarım ve hayvancılık olmak üzere sanayi ve hizmet sektörleri de dâhil bütün ekonomik hayat⁸ sıkı kurallara, kanunlara ve denetime tabi olup Osmanlı yönetiminin istekleri ve hedefleri doğrultusunda işlemiştir (Gümüşçü, 2016, s. 32).

Böyle bir sosyo-ekonomik yapı içerisinde, halkın iâşesinin sağlanmasındaki en temel üretim ve tüketim maddesi hububattır. Bütün vilayetlerde ekili toprakların üçte ikisi ile tamamı arasında değişen bir bölümü tahıl⁹ ekimine ayrılmıştır. Bunlar arasında en çok ekimi yapılan ürün ise buğday olmuştur (Güran, 1998, s. 74). Osmanlı toplumunda değirmenlerin önemi de esasen hububat üretimi ve tüketiminden ileri gelerek ortaya çıkmaktadır. Çünkü su değirmenleri hasat edilen tahılın yenilebilecek hale getirilmesinde ve gıda ihtiyacının karşılanmasında en önemli üretim araçlarından birisi olmuştur. Dolayısıyla bu talebin karşılanması için doğal coğrafi koşulların elverdiği sahalara ihtiyaca binaen değirmenler inşa edilmiştir. Söz konusu işletmelerin aktif bir şekilde kullanımını, kaynakların gösterdiği şekilde Osmanlı döneminin tamamında¹⁰ ve günümüzün yakın dönemlerine kadar görebilmekteyiz.

Su değirmenlerinin Tosya özelinde hangi dönemlere kadar kullanıldığına dair bilgileri yerel halk vasıtasıyla öğrenebilmekteyiz. Kuzyaka köyünde, ailesinin bildiği kadarıyla dört kuşaktır değirmencilik ve dinkçilik işiyle uğraştığını belirten M. Dikçi, kendi dönemiyle birlikte terk ettiklerini belirtmiştir. Kayaönü ve Ermelik köylerinde ise su değirmenlerinin 15 sene öncesine kadar aktif kullanıldığı belirtilmiştir. Bu durumu söz konusu iki köyde bulunan değirmenlerin yapısal olarak sağlamlığı ve bütünlüğünden de rahatlıkla anlayabilmekteyiz. Çünkü söz konusu yerleşmeler dışındaki değirmenlerin çoğunun yapısal ve fiziksel olarak harap vaziyette olduğu, kullanım imkânının tamamen ortadan kalktığı görülmektedir. Arazi araştırmaları neticesinde Tosya'da su değirmencilik faaliyetinde olduğu dönemler yerleşme farklılık arz etse de özellikle 80'li ve 90'lı yıllarda kullanımının azaldığı ve 2000'li yıllarla birlikte tamamen terk edildiği anlaşılmıştır. Ayrıca bu durum kırsal yerleşmelerde nüfusun azalması ve şehirlerdeki nüfusun artmasıyla da paralellik göstermektedir.

Osmanlı döneminden farklı olarak günümüzde artık ihtiyaç duyulan ürünler kendi üretimimizin dışında zincir marketler, bakkallar ve bunun gibi ürünlerin toplu bir şekilde satıldığı yerlerden/pazarlardan karşılanabilmektedir. Ulaşımın da geçmişe göre gelişmiş olması insanların ihtiyaç duydukları unsurları rahat bir şekilde temin edebilmesine olanak sağlamaktadır. Dolayısıyla un üretimini yapan kişiler “doğal coğrafi koşulların yetersizliği, su değirmenlerinin işletilmesindeki güçlükler ve diledikleri ürüne kolay bir şekilde ulaşıyor

⁸ Söz konusu duruma en iyi örnek nüfus hareketlerinin denetim altına alınarak reyanın kendilerini tabi kıldıkları toprağın terk edilmesinin önüne geçilmeye çalışılmasıdır. Bu konuda önemli yaptırımlar uygulayarak sistem aksaklığının ve halkın araziye atıl halde bırakmasının önüne geçilmiş ve bu yolla rekoltenin düşmesini engellemeye çalışmışlardır (Özünü ve Gümüşçü, 2016).

⁹ Tahılların toplam üretim içindeki payı beşte iki ile beşte dört arasında değişmiştir. Tahılların zirai üretim içindeki payı Hüdavendigar'da %45,7 ve Aydın'da %46 düzeyinde kalırken; Konya'da %74,2'ye ve Erzurum'da %82,5'e çıkıyordu (Güran, 1998, s. 76).

¹⁰ Mufassal Tahrir Defterleri vesilesiyle XV-XVI. yüzyıla kadar varlığını kanıtlayabilmekteyiz. Kaynakların kısıtlı olduğu daha önceki dönemler için elimizde kesin bir kanıt olmasa da XVI. yüzyılda Anadolu'da bu denli yaygınlaşmış bir unsurun önceki devirler için varlığını anlamlı kılmaktadır.

olmaları” gibi sebepler nedeniyle su değirmene olan talebin ortadan kalkmaya başladığını belirtmiştir. Bu konu yapılan mülakatlarda açık bir şekilde ortaya konulmuştur. Daha önce dört kuşak ailesinin değirmencilikle uğraştığını söyleyen Kuzyaka yerleşmesi sakinlerinden Dikçi (ailesinin değirmencilik yaptığını belirtmiştir) şu ifadelere yer vermiştir:

“ihtiyacımız olan unu zaten un fabrikasından temin edebiliyoruz, fakat ona bile gerek kalmadan şehirde dilediğimiz unlu mamulü rahatlıkla alabilmekteyiz. Bundan ötürü su değirmenlerinin ihtiyacı tamamen ortadan kalkmıştır. Daha önce işlettiğimiz değirmenin etrafı şu anda orman kaplamış durumda bu zamandan sonra kimse su değirmenleriyle ilgilenmez.”

Genel bir değerlendirme yapmak gerekirse su değirmenleri, XX. yüzyılın son çeyreğine kadar işlevsel olarak var olmuştur. Yani Osmanlı döneminden sonra yaklaşık 50-60 senelik dönem içerisinde aktif olarak kullanılmış fakat son dönemdeki teknolojik gelişmeler, kırsal kesimin sürekli olarak nüfus kaybetmesi, ihtiyaç malzemelerine kolay ulaşım ve ulaşımdaki gelişmeler nedeniyle geleneksel üretim araçlarına talebin azalmasını beraberinde getirmiştir. Çünkü bu tür üretim araçları kırsalın ihtiyacını karşılayabilecek kapasiteye sahip olsa da şehir nüfusunun artışıyla birlikte ihtiyaç duyulan talebi karşılamaktan uzak kalmıştır. Dolayısıyla bu noktada talebin karşılanması için, su değirmenlerinden ziyade kitle üretimine uygun un fabrikalarına yönelinmiştir.

Teknolojik Gelişmeler

Özellikle XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa’da Sanayi Devrimi hem endüstriyel hem de sektör için yeni enerji kaynakları getirmiştir. XIX. yüzyılın ortalarına kadar tüm Avrupa endüstrisi neredeyse buhar, elektrik vb. modern enerji kaynaklarına geçerek su değirmenlerini yani su çarkı sistemini terk etmiştir (Fuentesvd, 2010, s. 233). Başından itibaren insan, hayvan, su, rüzgâr gücü ile başlayan muharrik kuvvet kullanımı, XVIII. yüzyılın sonunda buhar makinesi, XIX. yüzyılda patlamalı ve XX. yüzyılda elektrik motorları ile son noktaya ulaşmıştır. Buhar makineleri, patlamalı motorlar ve elektrik motorları, ilk defa taş değirmenlerde kullanılmıştır. Hala nostaljik ve organik üretim konseptiyle bu güç kaynaklarını merkezi muharrik sistemi ile kullanan işletmeler mevcuttur. Ancak günümüz değirmenciliği tamamıyla elektrik motorlarına odaklanmıştır (<https://milleral.com> E.T. 10.08.2022) Ülkemizin modern üretim tekniklerine geçmesi her ne kadar geç olsa da nihayetinde gerçekleşmesi geleneksel su değirmenciliklerinin de zamanla terk edilmesine neden olmuştur. Tosya’da faaliyet gösteren bir un fabrikasının sahibi söz konusu duruma değinerek Tosya’da su değirmencilikğin son dönemlerine dair önemli bilgiler vermiştir:

“Yıllar önce su değirmenleri terk edildi. 1982 yıllarında Tosya’ya benzinle çalışan un değirmeni getirdiler daha sonra da elektrikli değirmenler geldi. Elektrikle çalışan un değirmenlerinin gelmesiyle birlikte su değirmenleri ikinci plana düştü. En önce iş kolaylığı sağlıyordu zaten. İş kolaylığı da su değirmenlerinin terk edilmesinde etkili oldu. Ayrıca un öğütme süresi de kısaldı. Yani su değirmenlerinin üretim kapasitesi elektrikli değirmenlerin onda biri anca geliyordu.”

Yerel halkın da belirttiği üzere modern tekniklerle yapılan öğütme işleminin iş kolaylığı sağlaması gibi avantajları beraberinde getirmesi su değirmenlerinin terk edilmesinde oldukça etkili olmuştur. Çünkü su değirmeni işleme açılmadan önce bir dizi ön hazırlığı gerekli kılmaktadır. İlk olarak değirmen taşının “dişeme” işlemiyle öğütüme hazır hale getirilmelidir. Ardından akarsuyun belirli bölgelerine inşa edilen bend marifetiyle suyun savaklanması ve oluşturulan kanallar vasıtasıyla değirmenin çarkına ulaştırılması gerekmektedir (Şekil 5). Öğütülecek hububat ise yıkama ve kurutma gibi bir dizi sürecin sonunda öğütme hazır hale getirilir. Ayrıca modern değirmenler sistem içerisinde kepeği undan rahat bir şekilde ayırabilmektedir. Bunun yanı sıra öğütme kapasitesi düşük olan su değirmenlerinde hububatın

yavaş öğütülmesi kişilerin randevu/nöbet sistemiyle¹¹ sıra almasına neden olmuştur. Söz konusu durum uzak yerleşmelerden gelen halk için hem kalacak yer sıkıntısına hem de zaman kaybına yol açmıştır. Dolayısıyla su değirmenlerinin terk edilmesinde bir dizi ön hazırlığın gerekliliği bu işe daha elverişli ve iş kolaylığı sağlayan modern değirmenlere talebi arttırmıştır.

Şekil 5. Su Bendi, Kanalı ve Su Değirmeni Oluğu

Doğal Süreçler

Değirmenlerin harap hale gelmesi ve belki de yok olmasına neden olan diğer faktörler ise doğal süreçlerden kaynaklı olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak doğal süreçler su değirmenciliklerinin kaderinin belirlenmesinde beşerî faktörler kadar etkili rol oynadığı söylenemez. Bu süreçlerin başında ise doğal afetler gibi anlık yıkıcı etkisi bulunan ancak uzun vadede yeri ikame edilebilir etkenler gelmektedir. Çünkü her ne kadar doğal afetler meydana geldiği yerleşmede değirmenlere tehdit unsuru olsa da ilgili yerleşmedeki nüfusun değirmenlere talebi süreklilik arz ettiğinden ya tamir edilmiş ya da yerine yenisi inşa edilmiştir.

Su değirmenlerini doğal faktörler içerisinde asıl büyük etkenin iklim değişimi olduğu ileri sürülebilir. Çünkü değirmenlerin su çarkları suyun vermiş olduğu enerji marifetiyle taşları dönebilmekte ve öğütme işlemi gerçekleşebilmektedir. Dolayısıyla bölgede bulunan akarsuyun zamanla kuruması değirmenlerin atıl kalmasına ve ilgili akarsuyun akış rejiminin eski haline gelmediği müddetçe yok olması kaçınılmaz olmuştur. Yapılan arazi gözlemleri de bu durumu teyit eder niteliktedir. Özellikle dönemlik akarsuların bulunduğu sahalarda daha öncelere göre rejiminde meydana gelen azalma o bölgedeki değirmenlerin işlevsiz hale gelmesine ve neticede harap olmasına neden olmuştur.

İklim değişimi haricinde kısa vadede yıkıcı bir etkiyle değirmenlerin harap hale gelmesine “yangın, su taşkını ve kütle hareketleri” gibi doğal afetler de neden olabilmektedir. Nitekim Tosya ve çevresi gerek iklim dinamikleri gerekse kütle hareketlerine neden olacak arazi yapısı nedeniyle değirmenler zaman zaman harap hale gelebilmiştir. Bu bağlamda Çepni köyünde yer alan bir değirmenin kütle hareketi nedeniyle (Şekil 6) yıkılması ve tamirati yapılmadığı için harap hale gelmesi bu konuya verilebilecek örnektir. Diğer bir örnek ise Aşağı Kayı yerleşmesinde meydana gelen yangındır. 2013 yılında meydana gelen yangın nedeniyle tarihi su değirmeni tamamen kül yığımına dönmüş ve tarih sahnesinden silinmiştir (<http://istamonu.com>, E.T. 08.08. 2022).

¹¹ Değirmenlerle ilgili yapılan farklı bir çalışmada sıra/nöbet sisteminde yaşanan sorunlar açık bir şekilde belirtilmiş: Ovacık ilçesi Boyalı Köyü’nde doğdum ve Kışla Köyü bizim köye biraz uzaktı. Bu sebeple değirmene ancak fırsat bulduğumuzda gidiyorduk. 1978 yılında bir gün annem evde unumuzun azaldığını ancak birkaç yoğurumluk unumuz kaldığını söyledi. Ben de buğday çuvallarımızı traktöre yükledim ve Kışla Köyü’ne gittim. Değirmene ulaştığımda çok fazla kuyruk olduğunu gördüm ve bu beni tedirgin etti. Çünkü akşam geri dönmek zorundaydım ve önceden sıra (nöbet) almamıştım. Ne yapacağımı kara kara düşünürken adını sonradan öğrendiğim yaşlı Kışla Köyü’nden bir amca (Rıfat Amca) bana yaklaşarak Neden oflayıp pufluyorsun? Ne derdin var evlat? diye sordu. Ben de durumunu açıkladım ve Rıfat Amca babacan bir tavırla “Dert etme evlat, sen şimdi benim nöbetimde ununu öğüt, yükle ve git” diyerek nöbetini verdi. Ne Kışla Köyü değirmeninde yaşadığım bu olayı ne de Kışla Köyü sakinlerinin misafirperverliğini hiçbir zaman unutmadım (Deniz ve Aydın, 2020, s. 43).

Şekil 6. Çepni Yerleşmesi Su Değirmeni Kütle Hareketi ve Harap Değirmen

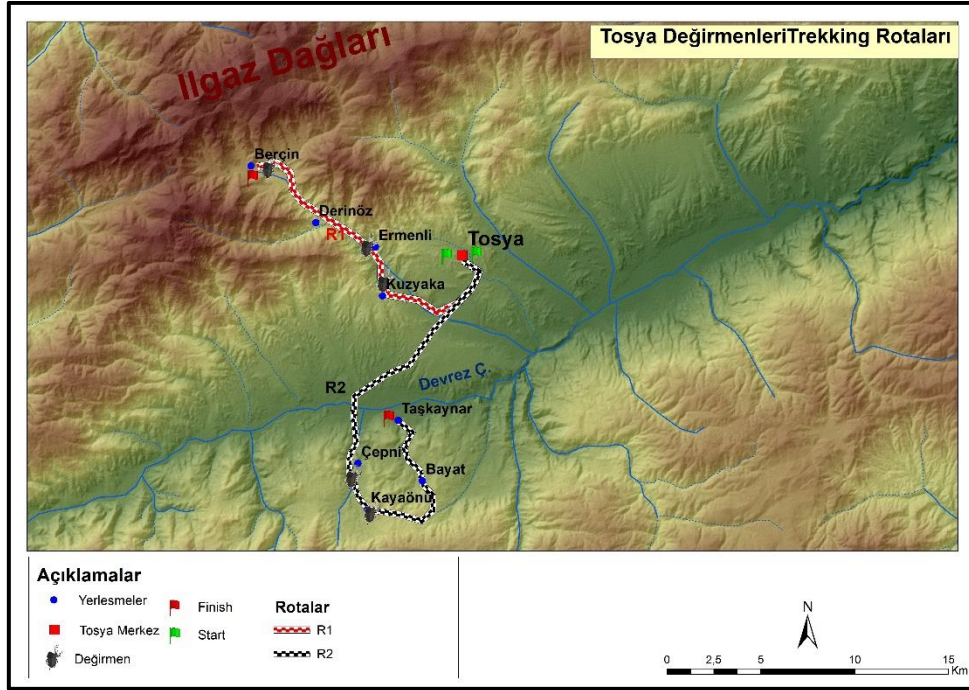
SONUÇ ve TARTIŞMA

Tosya özelinde su değirmenleri üzerinden gerçekleştirilmiş bir tartışma olsa da halk mimarisinin ve özellikle geleneksel üretim araçlarının yok olduğu bir sürecin içerisinde yaşamaktayız. Bir başka deyişle içinde bulunduğumuz dönem bir çığ gibi geçmişten günümüze kalan kültür unsurlarının üstünü kapatmaya başlamış, geriye sadece atıl halde bekleyen, köhneleşmiş, unutulmuş veya unutulmaya yüz tutmuş şeyler bırakmıştır. Su değirmenleri de bahse konu edilen mevcut durumdan nasibi almıştır; maddi bir kültür unsuru olarak Anadolu'nun birçok yerinde olduğu gibi atıl kalmış ve çoğu harap vaziyettedir.

Söz konusu durumu Tosya şehri ve kırsalı için de konuşabilmek mümkündür. İzi sürülebildiği kadarıyla XVI. yüzyıldan günümüzün yakın dönemlerine kadar su değirmenciliği aktif bir şekilde yaşamıştır. Özellikle kırsal ekonominin baskın olduğu, üretim faaliyetlerinin doğal koşullara bağlı olarak gerçekleştirildiği ve kırsal ekonomiye bağlı nüfusun büyük oranda kendi ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik bir anlayışa sahip olduğu dönemlerde su değirmenleri yaygın olarak kullanılmıştır. Ancak su değirmenlerinin varlığı ve fonksiyonu devlet politikaları, teknolojik gelişmeler, ulaşım, nüfus ve doğal etkenler gibi birçok unsura bağlı olarak yüzyıllar içerisinde bir değişim süreci geçirmiştir. Günümüzde ise Tosya ve kırsalı için kullanım alanı, özellikle kırsal nüfusun 1980'li yıllardan itibaren şehir nüfusunun gerisinde kalması, modern tekniklerle üretim yapan un değirmenlerinin 1980'li yıllardan itibaren hizmete girmesi ve değirmenlerde üretilen ihtiyaç malzemelerine erişimin kolaylaşması söz konusu maddi unsurların atıl kalmasına sebebiyet vermiştir.

Su değirmenleri tarihimizin asırlık izlerini üzerinde taşıyan, Anadolu'nun özgün kültürel miras unsurlarından ve tarihi kanıtlarındandır. Söz konusu yapıların geçmişini ve bugünü ilgilendiren mühendislik, mimari, ekonomik değeri bir kenara, aktif olarak kullanıldığı geçmiş dönemlerde halkın sosyalleştiği yerlerden biri olması, kültür gelişimine katkıda bulunan bir mekân olma özelliğini sağlamıştır. Bu sebeple tarihin sadece siyaset, ekonomi ve savaşlardan ibaret olmadığı bilinciyle geçmişimizi temsil eden kültür varlıklarımızın bugün hatırlanması ve gelecek nesilleri aktarılması öneme haizdir. Dolayısıyla su değirmenlerinin yaşatılması ve sürdürülebilirliği doğrultusunda gerçekleştirilen bakım ve onarıma dönük koruma çalışmalarının izlenmesi ve bilinçli yönetiminin uygulanması bağlamında öncelikle envanterlenip yasal korumaya alınması gerekmektedir. Nitekim Endüstriyel Miras Alanları, Yapılar, Alanlar ve Peyzajların Korunmasına İlişkin Ortak ICOMOSTICCIH'te, dünyadaki insan toplumlarının mirasının bir parçasıdır olarak endüstriyel mirasın belgelenmesine, korunmasına ve değerlendirilmesine yardımcı olmak için ilkeler ilan edilmiştir (ICOMOS-TICCIH, 2011). Koruma yaklaşımının tanımlanan korumada öncelik sıralamasına göre ele alınarak onarımların değirmenlerin özgün şekline, malzemesine, tekniğine, tarihi ve kültürel önemine bağlı kalarak yapılması önerilmektedir (Çorapçioğlu ve Binan 2017, s. 236). Bu noktadan hareketle su değirmenlerine günümüzün talepleri doğrultusunda özgün değeri ve anlamından uzaklaşmayacak şekilde yeni fonksiyonlar kazandırılması sürdürülebilir bir koruma sağlanması ön koşul oluşturmaktadır.

Tosya'da bulunan söz konusu değirmenlerin yeniden işlev kazandırılması için önerilebilecek strateji kültürel turizmi ve buna bağlı oluşturulacak trekking rotası kapsamında (Harita 3) değerlendirilmesidir. Çünkü, tarihi veya bir yere özgü değerlerin ziyaretçiler tarafından talep edildiği bir turizm türü (Öztürk ve Yazıcıoğlu, 2002, s.188) olarak kültür turizmi ve bu kapsamda oluşturulacak trekking rotaları, birçok boyutuyla özgün bir değere sahip olan su değirmenlerine ilgiyi artıracaktır. Nitekim Çorum İskilip, Bartın Ulus ve Burdur Ağlasun Yeşilbaş köyünde değirmenlerin kültür turizmi kapsamında değerlendirildiği örnekleri de mevcuttur. Bu bağlamda Ceylan'ın ele aldığı 2014 tarihli çalışması, Yeşilbaş köyünde yer alan su değirmeninin sürdürülebilir bir koruma için kırsal ve kültürel turizme kazandırılmasını önermektedir (Ceylan, 2014a). Diğer taraftan Düzce Cumayeri, Manisa Ahmetli Anemon, Düzce Gökaya gibi birçok trekking rotası üzerinde su değirmenleri bulunmaktadır. Tosya kırsalında bulunan değirmenler de bu minvalde değerlendirilmesi ziyaretçilerin kırsal kültürleri tanınması ve kırsal yaşantıyla hemhal olmasını sağlayacaktır.

Harita 3. Tosya Geleneksel Su Değirmenleri Trekking Rota Önerisi

Bununla birlikte değirmende üretilen unun gerek yöresel ürün kapsamında paketlenerek satışı gerekse değirmen unundan yapılacak unlu mamullerin satışıyla bölge halkının ekonomisini destekleyici bir ticari faaliyet olacaktır. Nitekim bir bölgenin çekiciliklerini dağ, orman, akarsu, köy vb. gibi unsurlar oluşturabiliyorken yöresel ürünler, el sanatları ve yemek kültürü gibi sahanın kendine özgü kültürü de ilgiyi artırıcı unsurlar arasında yer alır (Ceylan, 2014b, s. 239). Güney Fransa'da bir şehirde 1860'lı yıllarda inşa edilmiş zeytin değirmeni, üretimin tüm aşamalarının ve ürünlerin sergilendiği geleneksel bir üretim yapısına örnektir (Chevalier, 2011). Bu tarz bir sürecin sağlıklı bir şekilde yönetilebilmesi ve yürütülebilmesi için bölge halkının sürece dâhil edilmesi bir ön koşul olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü yüzyıllardır süregelen geleneği en iyi bilen insanlar olarak su değirmenlerinin özgün değerini ve anlamını bozmadan sürdürülebilir korumayı sağlamayı ancak onlar mümkün kılacaklardır. Diğer taraftan bölge halkının da turizm faaliyetleri hakkında oryantasyon eğitime tabi tutulması halkın sürece entegrasyonu ve uyumu için önemli bir diğer faktörü oluşturmaktadır. Sonuç olarak bu koruma ilkeleri ışığında günümüzde koruma alanı, kültürel, doğal ve endüstriyel mirasın toplumsal yaşama aktif katılımıyla bu mirasın sosyo-ekonomik ve kültürel hayata entegre edilmesi sağlanabilir. Böylece geleneksel el sanatlarına ilişkin bilgi ve deneyimlerin sürdürülebilirliğini garanti eden yaklaşımların yanı sıra kültürel kimlik ve birlikteliğin geliştirilmesi yoluyla toplum ve mekân arasındaki bağların güçlendirilmesi mümkün olacaktır (Çorapçıoğlu, 2016, s. 288).

KAYNAKÇA

- AYDEMİR, M. (2006). Yetinen Toplumdan Tüketen Topluma; Türkiye'de Modern Tüketim Kültürü'nün Tarihsel ve Toplumsal Gelişim Seyri. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (16), 201-214.
- AYHAN, F. (2019). Tosya İlçesinin Nüfus Özellikleri. B. Goneneğil, T. A. Ertek, İ. Akova ve E. Elbasi (Ed.) içinde, *IstIstanbul International Geography Congress ProceedingsBook* (s. 406-419). İstanbul, Türkiye: Istanbul University Press.

- BASALLA, G. (1988). *Teknolojinin Evrimi*. (C. Soydemir, Çev.). Tübitak: Ankara.
- BASAT, E. M. (2013). Somut ve Somut Olmayan Kültürel Mirası Birlikte Koruyabilmek. *Milli Folklor*, 61, 61-71.
- BAŞKUTLU, S. (2022). Klasikten Moderne Osmanlı Değirmenciliği. *Kadim*, (3), 209-240.
- BENTLEY, J., ZIEGLER, H. & STREETS, H. (2015). *Traditions&Encounters: A Global Perspective on the Past-From 1500 to the Present*, 4.th edition, USA: McGraw-Hill Education.
- BİR, A. & KAYRAL, M. (1998). “Osmanlı Döneminde Anadolu’da Kullanıldığı Bilinen Altın Çevirmeli Su Değirmenleri ve Su Kaldırma Düzenleri”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, (2), s.173-186.
- BOA, Maliye Nezareti Temettuat Defterleri (ML. VRD.TMT): 1141-1206
- BOCOCK, R. (1993), *Consumption*, Routledge: London.
- CEYLAN, S. (2014a). Kaybolmakta Olan Bir Kırsal Maddi Kültür Örneği: Su Değirmenleri (Ağlasun Örneği). *Doğu Coğrafya Dergisi*, 19(31), 65-82.
- CEYLAN, S. (2014b). Mamak (Çanaklı) Beldesinde (Ağlasun-Burdur) Geleneksel Yöntemlerle Sürdürülen Toprak Kap Üretiminin Kırsal Turizm Bağlamında İrdelenmesi. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 19 (32), 231-242.
- CHEVALIER, J.M. (2011), Huile: La Saison des olives a Dejademarre (Oil: Olive Season has Started), Nice Matin. <https://www.nicematin.com/faits-societe/huile-la-saison-des-olives-a-deja-demarre-368579>
- ÇORAPÇIOĞLU, G. (2016). Conservation of the Traditional Watermills in the Mediterranean Region of Turkey. *Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development*, 6(3), 287-315.
- ÇORAPÇIOĞLU, G. Ö. & BİNAN, D. U. (2017). Su Değirmenlerine Yönelik Bir Belgeleme ve Koruma Yöntemi. *Yıldız Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi e-dergisi*, 2(2), 228-248.
- Değirmen Teknolojilerinin Tarihsel Gelişimi ve Günümüz Teknolojileri (2016, 8 Haziran). <https://www.milleral.com/tr/basin-bulteni/degirmen-teknolojilerinin-tarihsel-gelisimi-ve-gunumuz-teknolojileri/8>
- DENİZ, T. & AYDIN, K. (2020). Somut Kültürel Miras Örneği: Ovacık (Karabük) Kışla Köyü Su Değirmeni. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 25(43), 111-122.
- DİLSİZ, H. (2010). *1844-1845 Yıllarına Ait Temettuat Defterlerine Göre Tosya Kazasının'nın Sosyo-Ekonomik Durumu* (Basılmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi.
- EMECEN, F. M. (1989). *XVI. asırda Manisa kazası*. Türk Tarih Kurumu Basımevi: Ankara
- FUENTES JM., GARCIA A. I., AYUGA E. & AYUGA F. (2010). The Development of the Flour-Millingin Dusty in Spain: Analysis of its Historical Evolution and Archite Cturallgacy. *Journal of Historical Geography*. 37, 232-241.
- GENÇ, M. (2000). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*. Ötüken Yayınları: İstanbul
- GİMPEL, J. (2005). *Orta Çağ'da Endüstri Devrimi*. TÜBİTAK Yayınları: Ankara.
- GÜMÜŞÇÜ, O. (2018). Tarihi Coğrafya ve Kültürel Miras. *Erdem*, 0 (75), 99-120.

- GÜRAN, T. (1998). *19. yüzyıl Osmanlı tarımı üzerine araştırmalar*. Eren Yayınları: İstanbul.
- HOOKE, D. (1999). The Role of the Historical Geographer Today. *Norsk Geografisk Tidsskrift-Norwegian Journal of Geography*, 53(2-3), 61-70.
- ICOMOS-TICCIH (2011), “The Dublin Principles”. www.icomos.org/Paris2011/GA2011_ICOMOS_TICCIH_joint_principles_EN_FR_final_20120110.pdf
- İZGİ, Ö. (1989). *Çin Elçisi Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*. TTK Yayınları: Ankara.
- KAÇAR, M., BİR, A. & ACAR, M. Ş. (2012). *Anadolu'nun Değirmenleri*. 1. Baskı, Yem Yayınları: İstanbul.
- KARAKUL, Ö. (2007). Tarihî Çevrelerde Halk Mimarisi: Somut Olmayan Kültürel Mirasın Yaşama Mekânları. *Millî Folklor*, 75, 151-163.
- KARAKUL, Ö. (2011). A Holistic Approach to Historic Environments Integrating Tangible and Intangible Values Case Study: İbrahimpaşa Village in Ürgüp, (Unpublished Ph.D. Thesis in Architecture), METU, Ankara.
- KAYNAR, S. (2011). *Kastamonu Vilayet Sâlnâmelerinde Tosya Kazası, 1869-1903*, 1. baskı. Tosya Belediyesi: Kastamonu.
- KEKLİK, E. & KEKLİK, H. (2018). *1579 Tarihli Çankırı Mufassal Tahrir Defteri*. Çankırı Belediyesi Kültür Yayınları, Çankırı.
- KOÇ, Ü. (2004). XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Değirmenler. *Türk Dünyası Araştırmaları* 149: 181-189.
- KÖPRÜLÜ, O.F. & EMECEN, F. (1990). XVI. Asırda Manisa Kazası, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, XXVI + 362 sayfa. [Kitap Tanıtımı]. *Belleten*, 54, 899-900.
- LANDELS, J. G. (2000). *Engineering in the Ancient World*, University of California Press: USA.
- ÖZCAN, D. (2014). XVI. Yüzyılda Çıldır Eyaleti Büyük Ardahan Sancağı'nda Su Değirmenleri ve Bezirhaneler. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 24(24), 71-87.
- ÖZGÜÇ, N. & TÜMERTEKİN, E. (2014). *Coğrafya: Geçmiş, Kavramlar, Coğrafyacılar*. Çantay Kitabevi: İstanbul
- ÖZTÜRK, Y. & YAZICIOĞLU, İ. (2002). Gelişmekte Olan Ülkeler İçin Alternatif Turizm Faaliyetleri Üzerine Teorik Bir Çalışma. *Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi*, (2). 183-195
- ÖZÜNEL, E. (2011). Kültür Turizminde “Yöresel” Ve “Otantik” Olamı Sorgulamak ve Tüketilmiş Mekânları Yeniden Üretmek Üzerine. *Electronic Turkish Studies*, 6(4), 255-262.
- ÖZÜNLÜ, E. E. & GÜMÜŞÇÜ, O. (2016). Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Göç Aktörleri Olarak Çift-Bozanlar. *Amme İdaresi Dergisi*, 49(1). 29-56.
- Strabon, (1933). Antik Anadolu Coğrafyası, *Geographia: XII-XIII-XIV*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları: İstanbul.
- SLOANE, E. (1995). *Our Vanishing Landscape*. Funk&Wagnalls: New York.
- Tarihi Değirmen Yangına Yenildi. (2022, 08 Ağustos). <http://istamonu.com/haber-detay/1751/tarihi-degirmen-yangina-yenildi>

- TAŞ, B. (2006). Tosya İlçesinde Jeomorfolojik Birimlerin Arazi Kullanımı Üzerine Etkileri. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 4(1), 43-66.
- TOPRAK, Z. (1995). Tüketim Örüntüleri ve Osmanlı Mağazaları, *Cogito: Dünya Büyük Bir Mağaza*, 5, 25-28.
- Vekâleti, D. (1928). Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları. *Hilal Matbaası, İstanbul*.
- YAKAR, M. & YAZICI, H. (2009). Emirdağ İlçesinde Göçlerin Tarım Alanlarına Etkileri. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 7(2), 163-176.
- YİĞİT, İ. & YAZGAN, Z. Ç. (2021) Osmanlı Dönemi Bir Sanayi İşletmesi Olarak Değirmenler: Tosya Nahiyesi Örneği (1578/1579). *Erdem*, (81), 175-200.
- YOLOĞLU, A. & ZORLU, F. (2020). Türkiye’de Kırsallığın ve Kırsal Alanların Tanımlanması: Bir Yöntem Denemesi. *Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3(2), 145-176.
- YÖRÜK, D. (2014). XVI. Yüzyılda Konya Kazasında Su Değirmenleri ve Bezirhaneler. *Electronic Turkish Studies*, 9(1). 637-655.